

साधारणीकरणाद् रसास्वादपर्यन्तम् : साहित्यदर्पणस्य सौन्दर्यदृष्टिः

डॉ. अशोक कुमार आजाद

प्रधानाचार्य,

लक्ष्मीनारायण रामेश्वर संस्कृत महाविद्यालय, जयदेवपट्टी, दरभंगा, बिहार

सारांशः

विश्वनाथकविराजस्य साहित्यदर्पणे काव्यसौन्दर्यस्य विवेचनं सहृदयस्य रसानुभवेन सम्बद्धम्। कथागतस्य विशिष्टव्यक्तेर्भावः कथं तदनुभवात् भिन्नपरिस्थितौ स्थितस्य पाठकस्य आस्वादविषयो भवतीति प्रश्नस्य समाधानाय साधारणीकरणस्य महत्त्वं प्रतिपादितम्। प्रस्तुताध्ययने तृतीयपरिच्छेदस्थस्य रसस्वरूपविवेचनस्य, साधारणीकरणप्रक्रियायाः, सहृदययोग्यतायाः तथा करुणरसास्वादस्य पाठानुगतं परीक्षणं कृतम्। भरतमम्मटधनञ्जयाभिनवगुप्तानां विचाराः सैद्धान्तिकभूमित्वेन, आनन्दवर्धनक्षेमेन्द्रजगन्नाथानां मतानि तुलनात्मकविमर्शाय च स्वीकृतानि। अध्ययनात् स्पष्टं भवति यत्साधारणीकरणं कथागतविशेषाणां लोपं न साधयति; तेषामनुभवे बाधकस्य व्यवहारगतस्वपरविभागस्य शैथिल्यं सम्पादयति। सहृदयः पात्रस्य ऐतिहासिकं व्यक्तित्वं न प्राप्नोति, तथापि तस्य भावस्थितौ आस्वादरूपेण सहभागी भवति। एषा सहभागीता भावसंस्कारस्य, साहित्यिकाभिव्यक्तेः तथा अनुकूलपरिस्थितेः संयुक्तमपेक्षते। रसस्य अखण्डत्वं विश्लेषणीयावयवानामभावं न सूचयति; आस्वादे तेषामेकानुभवरूपतां दर्शयति। करुणस्य आनन्दरूपत्वमपि वर्णितदुःखस्य निषेधेन न, तस्य काव्यगतावस्थान्तरस्य विवेचनेन समर्थितम्। एवं साहित्यदर्पणस्य सौन्दर्यदृष्टिः काव्यवस्तुनः विशिष्टतां सहृदयस्य आत्मीयभागीतया संयोजयति।

बीजशब्दाः साहित्यदर्पणः, साधारणीकरणम्, रसास्वादः, सहृदयः, विभावः, व्यञ्जना, करुणरसः, औचित्यम्।

1. प्रस्तावना तथा अध्ययनदृष्टिः

काव्ये वर्णितः शोकः पाठकस्य व्यक्तिगतवियोगात् भिन्नः अस्ति, तथापि सः तस्य अन्तःकरणं स्पृशति। नाटके प्रदर्शितं शौर्यं द्रष्टुः स्वकीयपराक्रमस्य वृत्तान्तः नास्ति, किन्तु तस्य दर्शनादुत्साहस्य आस्वादः सम्भवति। एतेषु अनुभवेषु अन्यस्य भावस्य ज्ञानमात्रात् अधिकं किञ्चित् प्रवर्तते। सहृदयः कथां जानाति, पात्रस्य परिस्थितिमवगच्छति, तदनन्तरं तस्य भावजीवने तादृशीं भागीतां प्राप्नोति या लौकिकव्यवहारस्य सम्बन्धनियमैः पूर्णतया न निरूप्यते।

साहित्यदर्पणस्य रसविवेचनं अस्याः भागीतायाः स्वरूपं स्पष्टयति। विश्वनाथः रसस्य आश्रयं निरूपयन् सचेतसामनुभवं केन्द्रे स्थापयति—

विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा।

रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम्॥ [1, 3.1]

अत्र पात्रस्य भावः सहृदयस्य चित्तवृत्तिश्च अविवेकेन एकीकृतौ न स्तः। रत्यादेः स्थायिनः रसताप्राप्तौ विभावादीनां व्यापारः आवश्यकः। अतः कथितस्य भावस्य नामज्ञानं तथा तस्य आस्वादनं पृथक् विचारणीयौ विषयौ भवतः। कश्चित् रामस्य शोकस्य कारणानि सम्यग्ज्ञानन्नपि तद्वर्णनस्य करुणां नास्वादयेत्; अपरस्तु तस्मिन्नेव प्रसङ्गे गभीरं भावानुभवं प्राप्नुयात्। एष भेदः रसप्रक्रियायां सहृदयस्य भूमिकामनिवार्या करोति।

प्रस्तुताध्ययनस्य मुख्यः प्रश्नः अस्ति यत्साधारणीकरणेन काव्यगतस्य विशिष्टानुभवस्य स्वरूपे किं परिवर्तनं भवति। तदन्वेषणाय साहित्यदर्पणस्य तृतीयपरिच्छेदस्थाः कारिकाः तद्वृत्त्या सह पठिताः। रसस्य कारणविवेचनम्, साधारणीकरणम्, आस्वादस्य अखण्डता तथा करुणस्य आनन्दरूपत्वं परस्परसम्बद्धेषु प्रसङ्गेषु परीक्षितानि। अन्याचार्यमतानि सर्वेषां सिद्धान्तानामैक्यं साधयितुं न, विश्वनाथस्य विशिष्टां विचारदिशां स्पष्टयितुमुपयुक्तानि।

अत्र साधारणीकरणं सामान्यीकरणमात्रमिति न स्वीक्रियते। काव्ये व्यक्तिनामानि, देशकालौ, सम्बन्धाः, घटनाश्च अवशिष्यन्ते। परिवर्तनं तेषामनुभवस्य प्रकारे भवति। कथागतस्य दुःखस्य अर्थः ग्राह्यः तिष्ठति, किन्तु तस्य आस्वादः व्यक्तिगतहान्या अथवा परदुःखविषयकेण तटस्थज्ञानेन एव न परिच्छिद्यते। एष एव पक्षः प्रस्तुतलेखस्य विवेचनसूत्रम्।

2. रससूत्रात् साधारणीकरणविचारपर्यन्तम्

भरतस्य रससूत्रे भावानां परस्परसम्बन्धः प्रथमं प्राधान्यं प्राप्नोति—

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः। [2, षष्ठोऽध्यायः, रससूत्रम्]।

सूत्रस्य अनन्तरविवेचने आस्वाद्यत्वस्य महत्त्वं भोजनदृष्टान्तेन स्पष्टितम्। विविधोपकरणसंयोगेन यथा विशिष्टः स्वादः निष्पद्यते, तथा भावाभिनयसम्बद्धाः स्थायिभावाः नाट्ये आस्वाद्यतां प्राप्नुवन्ति [2, षष्ठोऽध्यायः, रससूत्रविवरणम्]। अत्र पृथगुपकरणस्य परिचयात् संयुक्तानुभवस्य भेदः सूचितः। तथापि रसस्य निष्पत्तिः कस्मिन्नाश्रये कथं भवतीति प्रश्नः परवर्तिनां व्याख्यानां विस्तृतं विषयक्षेत्रं निर्माति।

मम्मटेनोपन्यस्ते भट्टनायकमतविवरणे विभावादिसाधारणीकरणात्मकः भावकत्वव्यापारः प्रतिपादितः। अभिधया प्राप्तस्य अर्थस्य भावनं तथा तस्य भोगः पृथक् विवेचितौ स्तः। अस्य मतस्य महत्त्वं तत्रास्ति यत्काव्यानुभवः सामान्यवाक्यार्थबोधेन न समाप्यते। व्यक्तिस्म्बन्धविशेषेण परिच्छिन्नस्य भावस्य आस्वादयोग्यतायै अन्यस्य व्यापारस्य आवश्यकता स्वीकृता [3, चतुर्थ उल्लासः, रससूत्रव्याख्यानम्]।

विश्वनाथः साधारणीकरणस्य एतं प्रश्नं स्वीकरोति, किन्तु रत्यादेरभिव्यक्तिं तथा रसस्य आस्वादात्मकत्वं स्वविवेचनस्य अङ्गं करोति। अतः साधारणीकरणशब्दस्य उपस्थितिमात्रेण तस्य विचारं भट्टनायकस्य समग्रमतस्य पुनरुक्तिरिति वक्तुं न शक्यते। भावकत्वभोजकत्वयोः पृथग्व्यापारस्वीकारः तथा व्यञ्जनाधारितो रसविचारः सैद्धान्तिकतया भिन्नौ विषयौ स्तः। परम्परागतस्य प्रश्नस्य ग्रहणं सर्वेषां पूर्वसमाधानानां ग्रहणं न भवति।

धनञ्जयस्य लक्षणेऽपि स्थायिनः आस्वाद्यताप्राप्तिः निर्णायिका भवति—

विभावैरनुभावेऽत्र सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः।

आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः॥ [4, 4.1]।

एतेषां वचनानां तुलनया स्पष्टं भवति यद्भावस्य उपस्थितिः रसस्य पर्याप्तं लक्षणं नास्ति। काव्यनाट्ययोः भावः विशिष्टेन विन्यासेन आस्वादनीयः भवति। अतः साधारणीकरणस्य अध्ययनं केवलं पात्रस्य मनोविज्ञानं न भवति; तत् भावस्य साहित्यिकरूपस्य तथा ग्राहकीयानुभवस्य सम्बन्धमपि परीक्षते।

3. साधारणीकरणे स्वपरविभागस्य शैथिल्यम्

साहित्यदर्पणे साधारणीकरणस्य स्वरूपं व्याख्यातुं समुद्रलङ्घनादिसम्बद्धमुदाहरणमुपन्यस्तम्। असाधारणकर्मणः कर्तुः उत्साहः सामान्यस्य मनुष्यस्यापि अनुभवविषयो भवितुमर्हतीति तस्य प्रयोजनम् [1, 3.9–11]। अत्र सहृदयः स्वस्य शरीरसामर्थ्यं परिवर्तितं मन्यते इति नाभिप्रेतम्। सः समुद्रलङ्घनस्य व्यवहारयोग्यां शक्तिं न प्राप्नोति; तस्य कर्मणः उत्साहपूर्णाग्रामवस्थायामास्वादरूपेण प्रविशति।

एष भेदः साधारणीकरणस्य अर्थनिर्णये मूलभूतः। यदि काव्यभावग्रहणाय पात्रस्य सर्वा परिस्थितिः स्वजीवने प्राप्तव्या स्यात्, तर्हि ऐतिहासिकस्य, पौराणिकस्य, अद्भुतस्य वा साहित्यस्य बह्वंशः सहृदयस्य अनुभवात् बहिः स्यात्। साहित्यं तादृशीमपि भावस्थितिं ग्राहयति, यस्याः घटनात्मकं पुनरावर्तनं पाठकस्य जीवने न जातम्। भावभागिता घटनासाम्यस्य अनिवार्यतां शिथिलयति।

विश्वनाथः अस्य प्रक्रियायाः सम्बन्धगतं स्वरूपं स्पष्टयति—

परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च।

तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते॥ [1, 3.12]।

अत्र ममत्वस्य परत्वस्य च निवृत्तिः सर्वविधव्यक्तिभेदस्य तात्त्विकनिरासः नास्ति। रामः राम एव, सीता सीतैव कथायां प्रतीयते। किन्तु तयोः सम्बन्धं स्वकीयाधिकारस्य अथवा परकीयत्वजनितस्य औदासीन्यस्य निकषेणैव परिच्छेत्तुं सहृदयः न प्रवर्तते। सम्बन्धस्य कथागतं ज्ञानं तिष्ठति, तस्य लौकिकपरिग्रहस्तु आस्वादस्य प्रधानं नियामकं न भवति।

तद्वृत्तौ रत्यादेः स्वात्मगतत्वमात्रेण ग्रहणे ब्रीडातङ्कादीनां प्रसङ्गः, परगतत्वमात्रेण ग्रहणे च अरस्यतायाः सम्भावना निर्दिष्टा [1, 3.11-12-वृत्तिः]। तदनुसारं साधारणीकरणं सहभागितायाः तथा अनधिकारग्रहणस्य मध्ये विशिष्टामवस्थां स्थापयति। सहृदयः भावात् सर्वथा बहिर्न तिष्ठति, न च पात्रस्य व्यवहारसम्बन्धान् स्वकीयजीवनसम्बन्धानिव प्रतिपद्यते।

एतस्माद्विशेषाणां विलोपेन सामान्यभावस्य प्राप्तिरिति व्याख्या अपर्याप्ता भवति। कथायाः विशिष्टता एव भावस्य मूर्ततां ददाति। प्रियस्य विशिष्टं वचनम्, विरहस्य विशिष्टः कालः, आशायाः विशेषो हेतुः—एतेषां विना अनुभवः सामान्यसूचनायां पर्यवस्येत्। साधारणीकरणं एतानि न नाशयति; तेषां माध्यमेन स्वपरपरिच्छेदमनतिक्रम्य सम्भवति या संकीर्णा प्रतिक्रिया, तस्याः बन्धनं शिथिलयति।

4. सहृदयस्य संस्कारः तथा अनुभवयोग्यता

साधारणीकरणस्य सामर्थ्यं स्वीकृत्यापि सर्वेषां पाठकानां सर्वदा समानरसप्रतीतिः सिद्धा न भवति। विश्वनाथः रत्यादिवासनामन्तरेण आस्वादस्य अनुपपत्तिं प्रतिपादयति [1, 3.8-वृत्तिः]। अतः साधारण्यं सार्वत्रिकस्य यान्त्रिकपरिणामस्य नाम नास्ति। काव्ये भावव्यञ्जकत्वं विद्यमानमपि ग्राहके तत्प्रवेशस्य योग्यता अपेक्षिता भवति।

अभिनवगुप्तस्य सहृदयलक्षणं संस्कारस्य अभ्यासस्य च सम्बन्धं प्रकाशयति—

येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता ते

स्वहृदयसंवादभाजः सहृदयाः। [5, ध्वन्यालोकः, 1.1-लोचनम्]।

अत्र काव्यानुशीलनं शब्दार्थज्ञानस्य पुनरावृत्तिमात्रं न भवति। वर्णनीयस्य सूक्ष्मभेदान् ग्रहीतुं, वचनस्य व्यङ्ग्यार्थमवगन्तुं, पात्रस्थितौ भावनया प्रवेष्टुं च तदुपकरोति। मनोमुकुरस्य वैशद्यं स्वकीयपूर्वाग्रहस्य त्वरितारोपणात् भिन्नां ग्रहणशीलतां सूचयति। सहृदयता अतः भावुकतामात्रस्य पर्यायः नास्ति; संवेदनशीलता विवेकश्च तस्यामेकत्र प्रवर्तते।

समानस्य विरहवर्णनस्य पाठे कश्चित् केवलं स्वकीयदुःखं स्मरन् तत्रैव निमग्नो भवेत्, अपरस्तु पात्रस्य विशिष्टपरिस्थितिं गृह्णन् काव्यभावमास्वादयेत्। अयं भेदः साधारणीकरणस्य विश्लेषणात् निष्पद्यते। व्यक्तिगतस्मृतिः भावग्रहणस्य सहायिका भवितुमर्हति, किन्तु सैव सम्पूर्णं पाठानुभवं स्ववशे कुर्यात् चेत् काव्यस्य स्वकीयविन्यासः अवकाशं न लभेत्।

अभिनेतृविषयकं विश्वनाथस्य विवेचनमपि एतदेव स्पष्टयति। शिक्षाभ्यासाभ्यां रामादेः स्वरूपं दर्शयन्तः तावन्मात्रेण रसास्वादकः न भवति; काव्यार्थभावनया तु सोऽपि सभ्यस्य पदं प्राप्नोति [1, 3.18-19]। अभिनयस्य कौशलं तथा आस्वादस्य योग्यता भिन्ने स्तः, यद्यपि एकस्मिन्नेव व्यक्तौ उभे सम्भवतः। पात्ररूपस्य निष्पादनं तद्भावस्य आस्वादेन स्वयमेव तुल्यं न भवति।

5. साहित्यिकाभिव्यक्तिः भावभागितायाः आधारः

साधारणीकरणस्य विचारः साहित्यिकरचनातो विच्छिन्नः चेत् सामान्यसहानुभूतेः वर्णनमात्रे परिणमेत्। काव्ये तु शब्दचयनम्, वाक्यक्रमः, दृश्यविन्यासः, विरामः तथा अप्रत्यक्षार्थः भावग्रहणं नियच्छन्ति। आनन्दवर्धनस्य रसध्वनिविचारे रसस्य नामनिर्देशापेक्षया तस्य व्यञ्जनायाः प्राधान्यं प्रतिपादितम् [6, द्वितीय उद्द्योतः, कारिकाः 3-4 तथा वृत्तिः]। शोकशब्दस्य उच्चारणं शोकस्य आस्वादनं न सम्पादयति; तदर्थं भावव्यञ्जकस्य प्रसङ्गस्य आवश्यकता वर्तते।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य आरम्भे शरभयात् धावतः मृगस्य वर्णनं अस्य दृष्टान्तः भवितुमर्हति। पश्चादवलोकनम्, शरीरस्य संकोचः, श्रमेण विवृतं मुखम्, मुखात्पतन्तः अर्धचर्वितदर्भाश्च पलायनस्य मूर्तं रूपं रचयन्ति [7, 1.7]। अत्र मृगो बिभेतीति सामान्यसूचना न पर्याप्ता। देहचेष्टानां परस्परसम्बन्धेन भयस्य तीव्रता दृश्यतां प्राप्नोति।

अस्य वर्णनस्य पाठकः स्वयमेव मृगो जात इति न मन्यते। तस्य भयभागिता प्राणिस्वरूपस्य वास्तविकपरिवर्तनं नापेक्षते। तथापि देहचेष्टाभिः व्यक्तस्य संकोचस्य बोधः तस्य अन्तःकरणे संवेदनं जनयितुं शक्नोति। अयं प्रस्तुतलेखस्य विश्लेषणात्मकः प्रयोगः; विशेषवर्णनस्य रक्षणेनैव साधारणभावप्रवेशः सम्भवतीति तेन प्रकाशयते।

विश्वनाथस्य मते विभावानुभावसञ्चारिणां सर्वेषां प्रत्यक्षनिर्देशः प्रत्येकस्मिन् पद्ये नापेक्षितः। एकस्य द्वयोर्वा उपस्थितौ प्रकरणादिना शेषस्य आक्षेपः सम्भवति [1, 3.16-17-वृत्तिः]। अनेन रसप्रक्रिया लक्षणावयवानां यान्त्रिकसूचीकरणात् भिन्ना

भवति। पात्रस्य वचनमेव तस्य औत्सुक्यं सूचयितुं शक्नोति; दृश्यविन्यासः अनुक्तस्य भयस्य अथवा आशायाः बोधं जनयितुमर्हति।

अतः सहृदयस्य सक्रियता रचनायाः पूरणे प्रवर्तते, किन्तु तद् यथेच्छकल्पना न भवति। प्रकरणेन समर्थितः अर्थः ग्राह्यः; पाठविरुद्धस्य स्वकीयवृत्तान्तस्य आरोपणं तस्माद्भिन्नम्। काव्यस्य सूचनाक्षमता तथा पाठकस्य भावनाक्षमता परस्परं कार्यं कुरुतः। साधारणीकरणस्य सम्भावना अस्मिन्नेव नियन्त्रिते सम्बन्धे मूर्तरूपं प्राप्नोति।

6. अखण्डास्वादः तथा ब्रह्मास्वादसाम्यम्

साहित्यदर्पणे रसः अखण्डः स्वप्रकाशः आनन्दचिन्मयश्च प्रतिपादितः [1, 3.2-3]। अस्य अखण्डत्वस्य अर्थः विभावादीनां विश्लेषणस्य निष्फलता नास्ति। भावास्वादस्य कारणानि विविच्यन्ते, किन्तु आस्वादकाले तानि पृथक् पृथक् निष्प्राणानि वस्तुनीव न भासन्ते। वचनम्, स्मृतिः, आकाङ्क्षा, देहचेष्टा च मिलित्वा एकां भावस्थितिं प्रकाशयन्ति।

विश्वनाथः प्रपाणकरसस्य दृष्टान्तेन एतत् स्पष्टीकरोति। विभिन्नोपकरणानि ज्ञातानि सन्त्यपि सम्मिलिते पाने विशिष्टः संयुक्तः स्वादः अनुभूयते [1, 3.15-16-वृत्तिः]। काव्येऽपि अवयवज्ञानं रसज्ञानस्य विरोधि न भवति; किन्तु अवयवगणना एव रसास्वादः इति नास्ति। रसविवेचनस्य तथा रसानुभवस्य भेदः एतेन सुस्पष्टः भवति। स्वप्रकाशत्वस्य प्रतिपादनमपि अनुभवे रसस्य साक्षात्प्रतीतिं बोधयति। सहृदयः प्रथमं बाह्यं रसपदार्थं ज्ञात्वा पश्चात्तस्य आस्वादनं करोतीति क्रमः अत्र न स्वीक्रियते। रसस्य सत्ता तस्य आस्वादात् सर्वथा पृथक् न निरूप्यते। विश्वनाथः असंवेदनकालेऽपि पूर्ववत्स्थितस्य वस्तुनः ज्ञापनमिव रसाभिव्यक्तिं न मन्यते [1, 3.19-28]।

ब्रह्मास्वादसहोदरत्वमपि अस्य अनुभवरूपस्य साम्येन अवगन्तव्यम्। आनन्दः, एकाग्रता, अन्यवेद्यस्य अप्राधान्यं तथा आस्वादस्य सघनता इत्येते पक्षाः तुलनायां महत्त्वं वहन्ति। सहोदरत्वनिर्देशः काव्यपाठस्य मोक्षसाधनेन पूर्णतादात्म्यं न स्थापयति। रसः काव्यार्थभावनां विभावादिसम्बन्धं च अपेक्षते; तस्य विशिष्टप्रवृत्तिनिमित्तानि ग्रन्थे स्पष्टतया निरूपितानि सन्ति [1, 3.2-3, 3.20-28]।

एतस्माद्रसानुभवे दार्शनिकभाषायाः प्रयोगं तस्य साहित्यिकाधारस्य विस्मरणाय नोपयोक्तव्यम्। रसास्वादः जीवनस्य सर्वसमस्यानां स्थायिसमाधानमिति प्रतिज्ञा अत्र न आवश्यकः। तस्य वैशिष्ट्यं विशेषकाले भावस्य तथाविधायामनुभूतौ वर्तते, यस्यां स्वार्थप्रधानस्य त्वरितव्यवहारस्य अपेक्षा गौणीभवति। एषा अवस्था गभीरा भवितुमर्हति, तथापि तस्याः साहित्यिकसापेक्षता अवशिष्यते।

7. करुणरसस्य आनन्दरूपता

करुणरसः विश्वनाथस्य सिद्धान्तस्य कठिनतमं परीक्षणक्षेत्रम्। दुःखपूर्णस्य वृत्तान्तस्य श्रवणे कथमानन्दः सम्भवतीति प्रश्नं सहृदयानुभवेन सम्बध्नाति। करुणादिषु परं सुखं जायते इति तस्य प्रतिपादनं व्यक्तिगतशोकस्य सुखत्वस्वीकारः नास्ति। लौकिकदुःखकारणस्य काव्ये विभावत्वप्राप्त्या अनुभवरूपे परिवर्तनं भवतीति तस्य समाधानम् [1, 3.4-8]।

उत्तररामचरितस्य तृतीयाङ्के रामस्य अन्तर्गूढव्यथा एवमुपस्थापिता—

अनिर्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः॥ [8, 3.1]

नदीपात्रयोः संवादे प्रयुक्तमिदं वचनं रामस्य गूढशोकस्य साहित्यिकनिरूपणम्। अत्र करुणरसशब्दस्य प्रयोगात् रामस्य लौकिकशोकः सहृदयस्य पारिभाषिकरसास्वादेन सर्वथा अभिन्न इति न निष्कर्षणीयम्। बन्दपात्रान्तर्गतस्य तापस्य उपमया बाह्यधैर्यस्य अन्तर्दाहस्य च विरोधः मूर्तः भवति। पाठकः तस्य दुःखस्य गाम्भीर्यं गृह्णाति, किन्तु सीतावियोगः तस्य व्यक्तिगतजीवनस्य घटना न भवति। अस्य प्रसङ्गस्य आस्वादे दुःखस्य कथागतसत्यं न नश्यति। रामः पीडित एव वर्णितः; तस्य पीडां तु सहृदयः कलात्मकाभिव्यक्तेः माध्यमेन अनुभवति। अतः करुणास्वादस्य आनन्दः परपीडायाः समर्थनं न भवति। भावस्य सुस्पष्टतया, अभिव्यक्तेः सघनतया तथा स्वपरव्यवधानस्य शैथिल्येन जनितः अनुभवः तस्य विशिष्टः विषयः।

विश्वनाथः अश्रुपातादीनपि चित्तद्रुतेः परिणामत्वेन व्याख्याति [1, 3.8-वृत्तिः]। एतेन आस्वादस्य आनन्दरूपता बाह्यतः हासमुखत्वेन सर्वदा प्रकटनीया इति धारणा निरस्ता भवति। अश्रूणां दर्शनमात्रेण लौकिकशोकस्य काव्यकरुणायाश्च अभेदः न सिद्ध्यति। समानस्य देहचिह्नस्य अनुभवसन्दर्भः भिन्नः भवितुमर्हति। तथापि एतद् विश्वनाथस्य सैद्धान्तिकं समाधानमिति

स्मर्तव्यम्। प्रत्येकः पाठकः प्रत्येकं दुःखदृश्यं समानतया आस्वादयतीति सार्वत्रिकं निष्कर्षं तस्य आधारेण न स्थापयितुं शक्यते। स्वयं सहृदययोग्यतायाः वासनायाश्च अपेक्षा निर्दिष्टा अस्ति। अतः करुणानन्दवादस्य समुचितः पाठः तस्य ग्राहकीयशर्तैः सह एव सम्भवति।

8. औचित्यम्, रसाभासः तथा सिद्धान्तस्य सीमा

साधारणीकरणस्य स्वीकरणेन सर्वेषामपि भाववर्णनानां समानं रसत्वं न सिद्ध्यति। विश्वनाथः अनौचित्यप्रवृत्तौ रसभावयोरभासं स्वीकरोति [1, 3.262]। अनेन भावग्रहणस्य सामर्थ्यं तथा तस्य समुचितः काव्यविन्यासः पृथक् अपेक्षे भवतः। पात्रस्य स्वभावं प्रसङ्गं च विरुध्य प्रदर्शितः भावः सहृदयस्य अपेक्षितं तन्मयीभवनं बाधितुं शक्नोति।

क्षेमेन्द्रस्य वचनं अस्य सम्बन्धस्य व्यापकं रूपं ददाति—

अलङ्कारास्त्वलङ्कारा गुणा एव गुणाः सदा।

औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवितम्॥ [9, कारिका 5]।

औचित्यं अत्र अलङ्कारगुणयोर्निषेधः नास्ति; तेषां प्रसङ्गानुकूलप्रवृत्तेः अपेक्षा अस्ति। साधारणीकरणमपि व्यक्तिविशेषस्य प्रत्येकां प्रवृत्तिं निर्विशेषतया ग्राह्यां करोतीति न वक्तव्यम्। भावस्य प्रस्तुतिरेव कियत् विश्वसनीया, कथायाः अन्यांशैः कियत्सङ्गता, सहृदयस्य भावप्रवेशे कियत्सहायिका चेति प्रश्नाः अवशिष्यन्ते। औचित्यनिर्णयेषु सामाजिकपरम्पराणां प्रभावोऽपि विचारणीयः। साहित्यदर्पणस्य नायकनायिकाविभागाः तथा रसाभासोदाहरणानि विशिष्टान् सम्बन्धमानदण्डान् आश्रयन्ति [1, 3.29–67, 3.262-वृत्तिः]। अतः रसस्य साधारणत्वात् सर्वेषां सामाजिकमूल्यनिर्णयानामपि कालातीतसमानता सिद्धा इति नाभ्युपेयम्। भावभागितायाः व्याख्या तथा तत्तत्सम्बन्धस्य सामाजिकस्वीकारः पृथक् प्रश्नौ स्तः।

जगन्नाथस्य आक्षेपः सिद्धान्तस्य अन्यां सीमां प्रकाशयति। रसवदेव काव्यमिति साहित्यदर्पणस्य निर्णयं प्रश्रयन् स वस्त्वलङ्कारप्रधानकाव्यानामपि काव्यत्वं रक्षति। जलप्रवाहस्य अथवा प्राणिचेष्टायाः मनोहरवर्णनं सर्वदा विकसितस्य रसस्य प्रधानतामपेक्षते इति स न स्वीकरोति [10, प्रथममाननम्, काव्यलक्षणविचारः]। अयं प्रतिपक्षः साधारणीकरणप्रक्रियायाः सर्वथा निरसनं न साधयति। सः रसास्वादस्य व्याख्या तथा समस्तकाव्यजातेरनिवार्यलक्षणं पृथक् स्थापयितुं प्रेरयति। साहित्यदर्पणस्य सामर्थ्यं भावप्रधानस्य काव्यानुभवस्य सूक्ष्मविश्लेषणे सुस्पष्टम्। तदेव विश्लेषणं काव्यचमत्कारस्य प्रत्येकं रूपं सम्पूर्णतया व्याख्याति इति प्रतिज्ञा पृथक् समर्थनमपेक्षते।

9. निष्कर्षः

साहित्यदर्पणे साधारणीकरणं काव्यगतविशेषाणां निरसनं न, तेषामनुभवे स्वपरसम्बन्धजनितस्य संकोचस्य परिहारः। विभावादयः कथायां विशिष्टाः सन्त्यपि सहृदयस्य भावप्रवेशस्य आधाराः भवन्ति। रत्यादेः आस्वादः न पात्रस्य व्यक्तिगतभावस्य यथावत्संक्रमणम्, न च भावविषयकं तटस्थज्ञानमात्रम्।

अस्य प्रक्रियायाः सिद्धौ काव्यविन्यासः, व्यञ्जना, भावसंस्कारः तथा सहृदयस्य ग्रहणशीलता परस्परं सहकुर्वन्ति। रसस्य अखण्डता एतेषामवयवानां समन्वितानुभवं प्रकाशयति। करुणस्य आनन्दरूपत्वमपि वर्णितपीडायाः निषेधेन न, तस्याः काव्यसम्बद्धस्य अनुभवभेदेन व्याख्यातम्।

औचित्यविचारः तथा जगन्नाथस्य प्रतिपक्षः अस्य सिद्धान्तस्य सीमां स्पष्टयतः। साधारणीकरणं सर्वजनस्य स्वयंसिद्धसमानप्रतिक्रिया न भवति, रसप्रधानता च सर्वविधकाव्यचमत्कारस्य निर्विवादं पर्यायत्वं न प्राप्नोति। एताभ्यां मर्यादाभ्यां सह पठितं साहित्यदर्पणं व्यक्तिविश्लेषस्य भावस्य सहृदयसुलभतां व्याख्याति। साहित्यस्य सौन्दर्यं अन्यस्य अनुभवस्य केवलदर्शने न, तस्य आत्मीयकिन्तव्यनधिकारात्मकायां भागितायां विकसितं भवतीति अस्य अध्ययनस्य प्रमुखः निष्कर्षः।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. विश्वनाथकविराजः, साहित्यदर्पणः, सत्यव्रतसिंहः, सम्पादकः, नवमं संस्करणम्। वाराणसी: चौखम्बाविद्याभवनम्, 1992।

2. भरतमुनिः, नाट्यशास्त्रम्, मनोमोहनघोषः, सम्पादकः, प्रथमभागः, संस्कृतपाठः, पुनर्मुद्रणम्। वाराणसीः चौखम्बासंस्कृतसीरीज् कार्यालयः, 2003।
3. मम्मटः, काव्यप्रकाशः, गङ्गानाथझासम्पादितः, आङ्ग्लानुवादसहितः, संशोधितसंस्करणम्। वाराणसीः भारतीयविद्याप्रकाशनम्, 1967।
4. धनञ्जयः, दशरूपकम्, धनिककृतावलोकव्याख्यासहितम्, फिट्ज्-एड्वर्ड् हॉल्, सम्पादकः। कलकत्ताः बैप्टिस्ट् मिशन प्रेस्, 1865।
5. अभिनवगुप्तः, ध्वन्यालोकलोचनम्, आनन्दवर्धनस्य ध्वन्यालोके, बालप्रियाव्याख्यासमेतम्, पट्टाभिरामशास्त्री, संशोधकः। वाराणसीः चौखम्बासंस्कृतसीरीज् कार्यालयः, 1940।
6. आनन्दवर्धनः, ध्वन्यालोकः, के. कृष्णमूर्तिः, सम्पादकः। दिल्लीः मोतीलालबनारसीदासः, 1982।
7. कालिदासः, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, राघवभट्टव्याख्यासहितम्, मोरेश्वररामचन्द्रकाले, सम्पादकः, दशमं संस्करणम्। दिल्लीः मोतीलालबनारसीदासः, 1969।
8. भवभूतिः, उत्तररामचरितम्, घनश्यामकृतसञ्जीवनव्याख्यासहितम्, पाण्डुरङ्गवामनकाणे, सम्पादकः, सी. एन्. जोशी, अनुवादकः, चतुर्थं संशोधितसंस्करणम्। दिल्लीः मोतीलालबनारसीदासः, 1962।
9. क्षेमेन्द्रः, औचित्यविचारचर्चा, ब्रजमोहनझाकृतप्रभासंस्कृतहिन्दीव्याख्यासहिता। वाराणसीः चौखम्बाविद्याभवनम्, 1964।
10. पण्डितराजजगन्नाथः, रसगङ्गाधरः, नागेशभट्टमथुरानाथशास्त्रिकृतसंस्कृतव्याख्यासहितः, पुनर्मुद्रणम्। दिल्लीः मोतीलालबनारसीदासः, 1983।